

Predgovor

IZ KRLEŽINE BAŠTINE

Marginalije/primjedbe Miroslava Krleže uz tekstove za *Opću enciklopediju*, I. i III. izdanje

Priredio i predgovorom popratio: JOSIP ŠENTIJA

SAŽETAK. Miroslav Krleža bio je ne samo direktor Leksikografskog zavoda, nego i arbitar na vrhu uredničke leksikografske piramide. U strogo propisanom postupku izradbe edicija njemu su na stol stizali svi važniji tekstovi, ili tekstovi za koje su suradnici pretpostavljali da ih Krleža želi ili mora vidjeti. On je pak tekstove recenzirao, a opaske i sugestije diktirao *ad hoc*, u formi leksikografskih marginalija. Ovdje su sabrane opaske što ih je izdiktirao uz tekstove za *Opću enciklopediju*. Većim dijelom, opaske se odnose na sadržaj prvog izdanja ove enciklopedije poznate pod nazivom *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* (1955–1964), a manjim dijelom na sadržaj trećeg izdanja (1977–1982).

Krleža je živo sudjelovao u svim proceduralnim, uredničkim i tehničkim radnjama leksikografskog posla: prosuđivao je program, abecedare, upozoravao na načelne i specifične probleme izradbe edicija, nadzirao zavodsku i vanjsku suradnju, ali je najveću pažnju i vrijeme poklonio recenziranju pripremljenih tekstova. Svoje je recenzije, kritičke opaske, od jedne jedine riječi do opširnih kritičkih ekspertiza i esejističkih ekskurzija na više stranica, redovito, gotovo svakoga dana, godinama, diktirao tipkačici i distribuirao u daljnji postupak izradbe edicija. Njegove su upute i sugestije bitno utjecale na konačan sadržaj leksikografske edicije. Remarci koji se odnose na *Opću enciklopediju* svjedočanstvo su njegova polihistorskog interesiranja i umijeća, autentičnosti su i vrijedni prilozi i tragovi Krležina leksikografskog pregnuća. Oni su ujedno organski dio kronike Leksikografskog zavoda, koji je nazvan njegovim imenom.

Stranice koje slijede dio su Krležine književne baštine, točnije njezina leksikografskog i enciklopedijskog dijela. Nastale su kao plod Krležina višegodišnjega uredničkog i recenzentskog rada na tekstovima za *Opću enciklopediju*. Bile su, dakle, namijenjene svrhama jednog zatvorenog radnog postupka, koji je rezultirao višekratnim izdanjem najmerkantilnije zavodske serije – enciklopedije općeg tipa. No, da bi čitatelji, osobito oni stručno zainteresirani, bolje prosudili sadržaj i značenje ovoga gradiva i njegovo mjesto u ukupnome Krležinu opusu, potrebno je uzeti u obzir nekoliko činjenica iz Krležine, a samim time i zavodske kronologije.

Krležina prolegomena

Krajem siječnja 1952. u Leksikografskom zavodu FNRJ (pod kojim se imenom prvi put javlja današnji Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«) održana je prva plenarna sjednica republičkih redakcija *Enciklopedije Jugoslavije* – djela radi kojega je Zavod bio utemeljen 1950. odlukom Vlade FNRJ. Miroslav Krleža, idejni utemeljitelj Zavoda, izložio je na toj sjednici svoja *prolegomena* za *Enciklopediju Jugoslavije*, u referatu koji će tijekom godina više puta biti reproduciran, a još više citiran, kojemu je pak izvorni naslov *O nekim problemima Enciklopedije*.

Krleža je svoja programska razmišljanja i zagovore formulirao kao načelnu smjernicu za izradbu opsežnoga djela, kojemu je namijenio ambicioznu svrhu: da bude pandan »jednog politički ostvarenog plana«, to jest, da bude »program kulturno-političke djelatnosti, kojoj bi bila svrhom izgradnja jedinstvene socijalističke kulture«. U širem izlaganju on će svojstvenim mu gromkim načinom i glasom kazati što misli pod jednim i pod drugim: »politički ostvarenim planom« smatrat će socijalni i politički obrat koji se dogodio na južnoslovenskim prostorima tijekom II. svjetskog rata i neposredno poslije njega, a koji je obrat međunarodno-pravno sankcioniran utemeljenjem nove jugoslavenske države na načelima federacije: oblikovana je nova »ekonomska i socijalna stvarnost« u kojoj je – nasuprot jugoslavenskom rojalističkom unitarizmu iz međuratnog razdoblja nastala nova ustavno-pravna situacija »na šest narodnih sektora«, koja se pak podudara »sa politickoadministrativnom podjelom na šest republika«. Prema Krležinu shvaćanju, tome »politički ostvarenom planu« nužno je da, u novome vremenu, korespondira novo stanje u kulturi i u kulturnoj svijesti. Radi toga on i pokreće monumentalno zamišljen enciklopedijski i leksikografski program: da »na sektoru srpskom, hrvatskom, makedonskom, crnogorskom, slovenačkom i bosanskom, treba da se postavi program koordinirane kulturno-političke djelatnosti, kojoj bi bila svrhom izgradnja jedinstvene socijalističke kulture« (svi su navodi iz M. Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije, »Republika«*, IX, knj. I, 2–3, str. 109, Zagreb, 1953).

Dva vida, dva plana, dva organska dijela stvarnosne i povijesne cjeline odgovaraju Krležinu političkom i filozofskom svjetonazoru, koji je on aplicirao i na vlastiti enciklopedijski program, rekavši: »Dijalektička formula naše Enciklopedije ostat će materijalistička« (ib., str. 132). Formula zvuči shematski poznato, no ako igdje, ona je u Krležinu primjeru daleko od svake vulgarnosti i dijalektičko-materijalističkog dogmatizma. Što je ona uistinu u Krleže i što je u ovom primjeru, predmet je za raspravu koja ovdje ne spada. Ovdje je valja ipak spomenuti, da bi se imalo na umu vremenski i opći kontekst njegovih leksikografskih remarka/marginalija.

Osim formalnoga proklamiranja vjernosti »dijalektičkoj materijalističkoj formuli«, u Krležinu je misaonom sklopu i u metodološkom pristupu i praktičnim uputstvima jednako bio važan paralelizam lokalno/globalno, tj. južnoslovensko/svjetsko, nacionalno/internacionalno, ili, kako je on radije govorio, kozmopolitsko. Svi njegovi urednički i recenzentski remarci/marginalije, čak i najsitnije upute, a osobito njegove kritičarske asocijacije, esejistički i beletristički ekskurzi u postupku recenziranja pripremljenih tekstova i izradbe remarka, izraz su njegove bujne povijesne vizije u kojoj se prošlo i sadašnje nerasplesivo javljaju u suvremenom, i u kojoj nad svakom relevantnijom pojavom na nacionalnoj pozornici neotklonjivo plešu moćne sjene europske i svjetske povijesti. Iz takve je njegove vizije potjecao cijeli njegov metodološki postupak i raznovrstan splet radnih imperativa, sugestija i zadaća suradnicima.

Razmak između zamišljenog i ostvarenog

Krleža je krenuo s planom da ostvari *južnoslovenski* projekt. U njegovoj dikciji uvijek se radilo o *južnoslovenstvu*, kao pojmu širem i po smislu i po značenju od *jugoslavenstva*. Bilo bi netočno reći da on jugoslavenski koncept nije prihvaćao – jer je, uostalom, bio dosljedan legalist – ali se južnoslovenstvo u njega javljalo ne samo kao jeka mladenačkih ideala, nego i kao formula koja je nedvojbeno bila kritička negacija ostvarenog jugoslavenstva, čak i pod Titovom egidom. To je, naravno, također tema za jednu drugu

raspravu, no ovdje, nad zbirkom njegovih leksikografskih ostataka ostataka, taj je moment korisno imati na umu, ako se hoće točno prosuditi njihova inspiracija i njihov sadržaj.

Projekt *Enciklopedije Jugoslavije* bio je, naime, preuzak, Krležinu znanju, talentu i temperamentu posve nedovoljan. Tijekom godina, kako se negativna iskustva u vezi s konkretnim programom budu gomilala, i kako sama izvedba projekta enciklopedije bude sve opterećenija neraspлетivim starim i novim protuslovljima države pod čijim se imenom začela i ostvarivala, protuslovljima jugoslavenstva/južnoslavenstva, i u njegovoj socijalističkoj varijanti – Krleža će svoju energiju i svoje vrijeme sve više trošiti na druge enciklopedijske edicije. Postupna i sve neodoljivija rezignacija nad neprimjerenošću, a u konačnome rezultatu i nad neostvarivošću onakvoga projekta kakav je zamislio, koincidirala je s njegovom osobnom životnom rezignacijom. U remarcima će se naći tragova toga raspoloženja, a još će ih se više naći u njegovim javnim istupima, ma koliko god se moglo činiti, da ga je trajno grijala vatra nekog velebnog političkog projekta. Jer, »naša revolucionarna atitida«, »naša istinska stvarnost«, stvarnost »koju je etablirala naša socijalistička politika« – degenerirale su pred njegovim očima. Ipak je ustrajao dokraja, jer je, opet kažem, bio legalist, premda je od početka uočavao elemente koji bi mogli uzrokovati rasulo cijeloga projekta enciklopedijske sistematizacije jugoslavenskog tipa. U povodu pokretanja drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* 1976, bio je prema njemu više nego ravnodušan – bio je pesimističan. A taj se njegov pesimizam već tada mogao povezati ne samo s njegovim visokim godinama, nego i s realnim uvidom u socijalnu i političku stvarnost. Njezine je degenerativne simptome vidio bolje od mnogih profesionalnih analitičara i dijagnostika. U svojim je javnim istupima, a također u marginalijama – objavljenima, a, vjerujem, još više u neobjavljenima, ako su takve sačuvane – jasno je zapažao kako je razmak između onoga što je nazivano »socijalističkom državnom politikom« i onoga što je on smatrao »našom svijješću«, postajao »iz dana u dan sve fatalniji, kontrasti sve očitiji«; kako između »socijalističke anticipacije« i »naše svijesti«, koja se »još uvijek u mnogim oblastima duha kreće oko intelektualnog i političkog ikonostasa iz prošlog stoljeća«, zjapi prijeteći ponor. (Navodi su prema Referatu na plenumu Centralne redakcije *Enciklopedije Jugoslavije*, 12. VI. 1952, u M. Krleža, *Sa uredničkog stola*, priredio I. Frangeš, str. 183, Sarajevo, 1988). Zato je, čim je dobio placet i novac za *Enciklopediju Jugoslavije*, smislio i počeo ostvarivati diversificiran enciklopedijski program od osam novih paralelnih leksikonskih i enciklopedijskih djela: *Pomorska enciklopedija*, *Medicinska enciklopedija*, *Muzička enciklopedija*, *Tehnička enciklopedija*, *Poljoprivredna enciklopedija*, *Šumarska enciklopedija*, *Likovna enciklopedija* i, dakako, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, tj. *Opća enciklopedija*. Serija će se brzo dopuniti višesveščanom *Bibliografijom*.

Program od osam paralelnih enciklopedijskih serija njemu je osobno značio proširenje *radiusa operandi* i takvu diversifikaciju leksikografskog programa, koja je odgovarala njegovim polihistorskim talentima i temperamentu. Po samoj logici stvari, tako diversificiran program značio je također relativizaciju jugoslavenske/južnoslovenske problematike i njezine enciklopedijske sistematizacije. Time je njegov kozmopolitski impuls dobio silan poticaj, raznovrstan i širok djelokrug. Enciklopedijsko gradivo tzv. kozmopolitskog značaja sve više ga je zaokupljalo te je golem dio svoga vremena u Zavodu i u svome domu trošio na urednička, tehnička i nakladnička pitanja enciklopedijskoga programa: provjera i usklađivanje abecedara, čitanje i recenziranje tekstova za različite edicije, a osobito za *Jugoslaviku*, *Medicinsku*, *Muzičku*, *Pomorsku*, *Likovnu* i, dakako, *Opću*. Najviše se pak neposredno angažirao na usporednome

usmjeravanju, provjeri i koordinaciji tekstova za *Jugoslaviku* i *Opću*, osobito za njezino prvo izdanje, pokrenuto paralelno s *Jugoslavikom*. Već kod pokretanja *Opće enciklopedije*, odnosno *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (ELZ), 1951, Krleža figurira ne samo kao direktor Zavoda i glavni urednik Enciklopedije Jugoslavije, nego i kao redaktor ELZ-e, zajedno s dr. Markom Kostrenčićem. On se u remarcima potpisuje i intervenira kao glavni redaktor. Formalno će napustiti tu ulogu tijekom rada na ELZ-i tako da će VII. knjigu ELZ-e (1964), potpisati kao glavni redaktor samo dr. Kostrenčić. Ali Krleža se nikada nije prestao interesirati za izradbu ELZ-e, odnosno, od trećeg izdanja, *Opće enciklopedije*. Kad god je realizacija programa zahtijevala, sudjelovao je neposredno u njezinoj izradbi.

Izradba i kruženje remarka/pripombi

Tekstovi koji se ovdje predstavljaju rezultat su toga Krležina bavljenja. U tome je njegovu poslu nastao najveći broj recenzija, opaski, generalnih i pojedinačnih uputa, što je sve skupa u Zavodu nazvano *remarcima*, ili *pripombama*. Taj drugi izraz – *pripombe* – on će ironično, ali benevolentno kvalificirati kao čistu šulekovštinu »naših zavodskih starčevićanaca«. Tek će u poznoj fazi ovaj dio njegova zavodskog opusa, ovo njegovo trajno diktiranje i ispisivanje opaski uz dostavljene mu tekstove, dobiti naziv *marginalia lexicographica*. Pod tim će nazivom on osobno označiti u svojoj oporuci onaj dio remarka/marginalija/pripombi, koje se čuvaju pod ključem »u ormaru, u Jiroušekovoj sobi« (tj. u sobi pomoćnika direktora dr. Mladena Jirouška; dr. Jiroušek je inače umirovljen četiri godine prije Krležine smrti).

Remarci koji su se odnosili na ELZ, odnosno na *Opću enciklopediju*, sređeni su i sačuvani marom triju vrijednih djelatnica Zavoda, koje su obnašale dužnost tajnica uredništva ELZ-e, odnosno *Opće enciklopedije*. To su gospođe Nada Bogdanov, Julia Vidan (prvo i drugo izdanje) i Marjanka Vodopivec (treće izdanje).

Već sam o četrdesetoj godišnjici Zavoda imao priliku izložiti nekoliko informacija i opaski o Krležinom leksikografskom postupku (usp. *Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«*, br. 1, 1991, str. 155–172, Zagreb). Ovom prilikom, kada se javnosti i istraživačima predaju na uvid Krležini remarci na tekstove za *Opću enciklopediju*, korisno je podsjetiti se na već poznate činjenice i dopuniti ih novima:

1. Krleža je ne samo formalno, nego i stvarno bio na vrhu uredničke i izvedbene leksikografske piramide; bio je konačni programski i radni arbitar edicija, što, dakako, ničim ne umanjuje zasluge/odgovornosti glavnih redaktora pojedinačnih edicija, pa ni glavnih urednika *ELZ/Opće*; Krleži su na stol išli svi tekstovi, osobito tekstovi za koje su urednici pretpostavljali da ih Krleža mora vidjeti, ili ih želi vidjeti; Krleža je pak recenzirao sve što mu je dolazilo na stol, diktirao je upute, davao mišljenja i sugestije;

2. U svome enciklopedijskome entuzijazmu (u prvim godinama) i u definiranju i organizacijskoj impostaciji vebnih enciklopedijskih serija Krleža se oslonio na genij Mate Ujevića, koji je u istome predmetu imao veliko znanje i iskustvo (*Hrvatska enciklopedija*, nedovršena zbog ratnih prilika, bibliografija, književno-pedagoški rad). Ujević je izradio posebne propozicije za izradbu enciklopedije i propisao strog unutarnji tehnički postupak za organizaciju suradnje i cirkulaciju rukopisa, a iznad svega, pravila i obrasce za strukturu tekstova (natuknica); Ujević je bio bitna ličnost u definiranju i koordinaciji stručnih i organizacijskih nadležnosti u okviru leksikografskoga postupka; Krleža će to ne jednom javno istaknuti;

3. Krleža je živo sudjelovao i u svim proceduralnim i tehničkim poslovima leksikografskog posla: prosuđivao je abecedare, osobito tijekom njihove realizacije; upozoravao je na najsitnije pojedinosti: na opseg tekstova (broj redaka – tome je obraćao veliku pažnju), na cross-reference (on bi upotrijebio franc. izraz – *renvoi*), na propuste (omisije) imena i pojmova, ili na uvrštavanje beznačajnih pojmova i nevažnih imena;

4. Provjeravao je program ilustriranja pojedinih, prema njegovu mjerilu, važnih natuknica – gotovo u svim edicijama;

5. Provjeravao je program izradbe geografskih i povijesnih karata;

6. Osobito je inzistirao na koordinaciji tekstova iz različitih edicija o istim ili sličnim temama i sadržajima; oštro je reagirao na neprimjerena rješenja i nepodudarnosti, a osobito na protuslovne informacije i tvrdnje;

7. Jednako je živo nadzirao unutarnju i vanjsku suradničku produkciju;

8. Svoje recenzije, kritičke opaske, od jedne jedine riječi do opširnih kritičarskih ekspertiza i esejističkih ekskurzija na više stranica, diktirao je tipkačici pa su ustvari tako nastali njegovi remarci, ili pripombe/marginalije.

Ukratko, remarci/pripombe/marginalije – sve pa i ove koje se sada publiciraju – plod su Krležina kontinuiranog čitanja, provjeravanja i emandiranja tekstova pripremljenih za objavljivanje u određenoj enciklopedijskoj seriji. Nad tekstovima koje je recenzirao proveo je, prema višekratnim vlastitim priznanjima, noći i noći i u svome vlastitom domu, da bi se sutradan pojavio u Zavodu s torbom kritičkih opaski i sugestija.

9. Opsegom velik i sadržajem raznovrstan fond Krležinih remarka/pripombi, ili marginalija, prepisivan je u tri primjerka: jedan primjerak na ružičastom, katkada na svjetlomodrom, a dva primjerka na žućkastom papiru (format A–4). Primjerci »žućkastih« i »ružičastih« remarka sjeckani su u dijelove po principu jedan pojam/jedna opaska, zatim je taj isjeckani materijal lijepljen i slagan u dokumentaciju uredništva (tajništvo uredništva), drugi su »rezanci« dostavljani urednicima i suradnicima na postupak, u smislu Krležinih uputa i zahtjeva; sve se potom slijevalo u tajništvo, gdje je poslije provedenoga postupka spremalo; »ružičasti« primjerak remarka/marginalija završavao je u posebnim fasciklima (po Krležinoj razigranoj parafrazi alla ragusea – remarci su stavljeni »u fasciklu«) koji su spremni i čuvani u tajništvu. Što će kružiti, a što neće kružiti po redakcijama, u krajnjoj liniji odlučivao je sam Krleža. Radio je to prema vlastitom osjećaju i mjerilu, kao i svaki odgovoran i samosvjestan autor: bio je, dakako, svjestan svoga bujnog kritičarskog duha i dara, svoga vehementnog temperamenta i snage svoje rječitosti te je znao da bi poneka pokuda mogla i povrijediti zavodskog, ili vanjskog suradnika na koga bi se eventualno odnosila. Zato je vodio računa o ljudskim osjetljivostima, no isto tako o tzv. političkim oportunitetima. Imao je dovoljno osobnih negativnih iskustava na domaćemu političkome klizalištu, da ne bi svakoga časa bio svjestan, kako bi se ova ili ona recenzentska kvalifikacija, izgovorena i izdiktirana u postupku iza kulisa, kao direktiva za rad, mogla otkotrljati na javnu pozornicu i izazvati čitav niz nezgodnih posljedica za ljude, za posao i, napokon, za njega sama. Jednostavno, neke je remarke diktirao *ad hoc*, ali svjestan da bi ih bilo bolje rezervirati za neko drugo vrijeme. Zato je nadzirao dokle god je mogao postupak selekcije i razvrstavanja svojih remarka, tj. leksikografskih marginalija. U tome je, međutim, bio važan još jedan moment: znao je da, diktirajući remarke/marginalije, diktira segmente vlastitog djela, koji, istina, imaju poticajnu vezu s leksikografijom i leksikografskim postupkom, ali koji često nadilaze

neposrednu svrhu radi koje ih i povodom koje ih producira. Bio je, naime, svjestan da se i remarci, ma kako neznatni bili, u konačnome rezultatu zapravo svrstavaju u njegov književni opus, a oni opširniji i cjelovitiji u njegovu esejistiku.

Fama o remarcima/marginalijama

U toj i takvoj klimi nastala je fama o remarcima/marginalijama. Ljudi u Zavodu, suradnici i urednici, iščekivali su ove plodove njegova kritičarskoga genija i uredničko-direktorske nadležnosti kao važan događaj, važniji od svih drugih u okviru redakcijske rutine. Dakako, očekivali su ih s velikom znatiželjom, a neki i sa strahom: bojali su se glasa s Olimpa. Suradnički je sastav u prvim godinama, pa i desetljećima, bio veoma raznolik po naobrazbi, po sklonostima i po curriculumima. Bilo je mnogo u javnosti već poznatih i afirmiranih stručnih ljudi, koji su politički bili proskribirani, po čemu je Zavod uživao glas utočišta političkih grešnika svih fela i provenijencija (ustaštvo, domobranstvo, kominformovstvo i, na kraju, maspokovstvo). U tim okolnostima, a ne samo zbog Krležina bujnog artističkog i kritičkog temperamenta, bilo je naravno da Krležina produkcija remarka/marginalija poprimi mitske razmjere, i da na kraju postane ono što ona možda i nije, a što će se, dakako, moći provjeriti tek kada isteknu rokovi oporučne zabrane i kad se, dakle, skinu pečati sa spremljenih ostavinskih kutija.

Kako sam već naveo, remarci/pripombe koji su kružili u postupku izradbe *Enciklopedije Leksikografskog zavoda*, odnosno *Opće enciklopedije*, čuvani su u tajništvu ove edicije, gdje su tijekom sva tri izdanja služili kao radni materijal za provjeru, komparaciju i – pouku. Mnoge su se ekipe urednika i suradnika izmijenile na poslu izradbe *Opće enciklopedije*.

Svi su urednički i suradnički sastavi prvog, drugog i trećeg izdanja *Opće enciklopedije* dali svoj doprinos ovoj ediciji i ostavili neki svoj trag u njezinu konačnom rezultatu. Nažalost, priroda ovoga posla i karakter edicija ove vrste takvi su, da tragovi uglavnom nisu niti mogu biti individualizirani osim kod nekih tekstova autorstvo kojih je moguće utvrditi tek u istraživačkom komparativnom postupku. Za sve koji su djelu dali neki doprinos trag je djelo samo, takvo kakvo se pojavljivalo pred čitateljskom publikom. Taj je zakon pogodio i Miroslava Krležu, odnosno njegove remarke pisane uz pojedinačne tekstove za *Opću*, kao i za druge enciklopedije.

Suradnici i urednici susretali su se u radnome postupku s Krležinim remarcima, provjeravali njihovu opravdanost, točnost, svrhovitost. Krleža ih je diktirao izdašno, gotovo vulkanski, često a prima vista, prema svome najboljem znanju i uvjerenju i osjećaju leksikografske mjere i leksikografskih pravila, kako ih je on razumijevao i zapazio u stranim, osobito francuskim i njemačkim enciklopedijama. No znao je da ničije pismo ne može biti sveto pa ni njegovo. Zato je u suočenju s argumentima, koje bi mu iznosili suradnici i urednici, znao demokratski ustuknuti i katkada velikodušno priznati vlastitu pogrešku. Postupao je u tim situacijama uistinu kao gospodin, kao liberal i demokrat (a rado je isticao svoj liberalizam), upravo onako kako je na početku rada na enciklopedijama objavio cijelome suradničkom korpusu u Zavodu i izvan Zavoda: »Piscima (kao ličnostima) odlučili smo, da pod vlastitim potpisom, ostavimo punu slobodu mišljenja i izražavanja, ukoliko se ono ne protivi osnovnim principima nacionalnog, republikanskog, federativnog jedinstva i socijalističkog naučnoegzaktnog

principa u ispitivanju same enciklopedijske građe» (Referat na plenumu Centralne redakcije *Enciklopedije Jugoslavije*, 12. VI. 1952, cit. str. 85).

Dakako, ovu licenciju »slobode mišljenja i izražavanja«, zajamčenu »vlastitim potpisom«, treba smjestiti u prostor i vrijeme, uz napomenu da je ona, ta licencija/jamstvo, u tom vremenu i prostoru, bila nesumnjivo optimum koji je, u krajnjoj liniji, omogućio egzistenciju i rad Zavoda kao prvorazredne nacionalne ustanove.

Krležinu pozivu na suradnju odazvale su se stotine i stotine hrvatskih, srpskih, slovenskih, makedonskih, crnogorskih i bošnjačkih znanstvenika i istraživača onoga vremena. Razmjerno su najzastupljeniji u popisima suradnika svih zavodskih edicija bili hrvatski znanstvenici, što je posve naravno, s obzirom da je sjedište Zavoda bilo u Zagrebu te su zavodske uredničke, pomoćne i tehničke službe najveći oslonac u ostvarenju enciklopedijskih programa potražile i dobile na sveučilištima, znanstvenim institutima i drugim istraživačkim ustanovama Hrvatske. Na popisu suradnika enciklopedijskih edicija gotovo su sva suvremena relevantnija znanstvena imena – iz povijesnih znanosti, ekonomije, prava, medicine, glazbe, prirodnih i tehničkih znanosti, lingvistike, umjetnosti, književnosti, primijenjenih disciplina i vještina. Upravo su edicije Leksikografskog zavoda potaknule mnoge enciklopedijske i leksikografske sistematizacije koje su godinama bile – a neke su i danas – referativno gradivo u nastavnim programima hrvatskog visokog školstva. Bez egzistencije Leksikografskog zavoda u Zagrebu, bez njegovih brojnih nakladničkih programa i konačnih ostvarenja, a osobito bez stvaralačkih poticaja i animacije ukupna bi autorska produkcija u okviru zasebnih znanstvenih, umjetničkih, tehničkih i primijenjenih disciplina bila znatno siromašnija. Ono što je vrijedno ostaje, a što je slabo, površno ili posve promašeno, oljuštit će vrijeme. Sam je Krleža u postotcima vrednovao učinak zavodskog djela: 20 posto ne valja, 20 posto podložno je mijeni, a 60 posto ostaje kao valjan doprinos. Unatoč svim ograničenjima i formalno proklamiranoj ideološkoj ortodoksiji, Zavod je pod Krležinim vodstvom stvorio glavicu kojom su prošireni obzori hrvatske leksikografije i položeni temelji za novi ciklus njezina razvoja i afirmacije u uvjetima hrvatske državne nezavisnosti.

Remarci/marginalije dio kronike Opće enciklopedije i cijelog Zavoda

Remarci koji se daju na uvid prije svega stručnoj javnosti, zanimljiv su i vrijedan trag Krležina leksikografskog pregnuća.

Prikupljeni i za tisak priređeni Krležini remarci na tekstove za *Opću enciklopediju* odnose se ustvari na dva izdanja ove serije: na prvo izdanje (ELZ, I–VII, 1955–1964), i na treće izdanje, koje je objavljeno pod naslovom pod kojim se dotična edicija ustvari javlja u Krležinome kolokvijalnome žargonu i u remarcima od samoga njezina početka – *Opća enciklopedija* (I–VIII, 1977–1982, s *Dopunskim sveskom*, 1988). Drugo izdanje ELZ (I–VI, 1966–1969), ustvari je skraćeno ponovljeno prvo izdanje.

Treba reći da je velik količinski nerazmjer Krležinih remarka na prvo i na treće izdanje ove enciklopedije. Tome su dva razloga:

– prvo se izdanje *Opće enciklopedije* (ELZ) stvaralo paralelno s radom na *Enciklopediji Jugoslavije*, kada je Krleža bio u velikom radnom zamahu, i kada mu je bilo veoma stalo da i jugoslavenska i opća enciklopedija pokažu što Zavod može i umije; na njima je iskušavao i potvrđivao svoj enciklopedijski program;

– treće izdanje *Opće enciklopedije* pokrenuto je u vrijeme kada Krležin interes za rad uopće, i za rad u Zavodu posebno, ide svome kraju; zato se samo djelomično odazvao molbama da sudjeluje i u oblikovanju trećeg izdanja *Opće enciklopedije*.

Vraćajući se prvome razlogu, moglo bi se reći da je *Opća enciklopedija*, u prvom svom izdanju, rađena u sjeni *Enciklopedije Jugoslavije*, na koju je Krleža usredotočio svu svoju pažnju, jer je ona bila povod i svrha licencije koju je dobio od najviših jugoslavenskih vlasti za utemeljenje Leksikografskog zavoda i za program svojih enciklopedijskih serija. Jugoslavenska je enciklopedija njemu osobno bila najveći izazov 1950-ih godina, jer je njome označio vlastiti come-back na javnu scenu. Sve do pokretanja EJ i utemeljenja Leksikografskog zavoda Krleža je zapravo bio u zapečku, pošto mu stara komunistička garda nipošto nije htjela ni zaboraviti ni oprostiti grijehe koje je, prema njezinu shvaćanju, počinio prema komunizmu i Komunističkoj partiji uoči II. svjetskog rata i u ratu samome, kada je ostao u Zagrebu, ne htijući odazvati se pozivu da se pridruži Titovim partizanima. Zbog toga je »grijeha« bio smatran »šugavim psetom« – kako se sam jednom izrazio – sve dok mu Tito nije javno stavio ruku na rame i time svima demonstrirao da on s Krležom računa. Utemeljenje Leksikografskog zavoda, s njime kao direktorom i glavnim urednikom *Enciklopedije Jugoslavije*, označilo je novu etapu u Krležinu curriculumu i njegovu javnom djelovanju.

Recenzirajući tekstove za *Opću enciklopediju*, Krleža je oblikovao važan segment vlastitoga opusa. Ovo što je priređeno, na stranicama koje slijede, samo je dio toga opusa. Sadržajniji, zanimljiviji dio njegova leksikografskog opusa već je u raznim prilikama i u raznim izvorima publiciran, a da ni šira javnost ni stručna kritika to nisu primjereno prepoznale. Uostalom, leksikografska kritika u nas gotovo i ne postoji.

Uloga dr. Anđelka Malinara

Znalci i ljubitelji Krležina djela, Krležini bliski suradnici u Zavodu, odmah su zapazili pravo značenje Krležinih leksikografskih marginalija/remarka i njihovo mjesto u ukupnome Krležinu opusu. Među tim je zalcima i suradnicima na prvome mjestu bio pok. dr. Anđelko Malinar. Dr. Malinar susreo se s Krležom prvi put 1938, u stanu tadašnjega Krležina nakladnika, izdavača Biblioteke nezavisnih pisaca, Stanislava Kopčoka. To je bio susret pod sretnom zvijezdom i za Krležu i za dr. Malinara, koji je bio jedan od prvih suradnika kojega je Krleža pozvao k sebi kad je utemeljio Leksikografski zavod. U posljednjih trideset godina Krležina života nije bilo čovjeka koji bi mu bio bliži od dr. Malinara. On je priredio za tisak Krležina djela u izdanju zagrebačke »Zore«, a mnogo godina poslije i sabrana djela u izdanju sarajevskog »Oslobođenja« i zagrebačke »Mladosti«. Priredio je i izdavanje Krležinih djela za beogradski »Nolit« te pet Krležinih knjiga u biblioteci Nakladnog zavoda Matice hrvatske, u seriji »Pet stoljeća hrvatske književnosti«. I još mnogo što drugo učinio je dr. Malinar za Miroslava Krležu i njegovo djelo (o čemu ovdje nije prilika govoriti). No, sve je ovo važno imati na umu zbog jedne druge činjenice: čim je Krleža počeo puštati u optjecaj, u zavodskoj proceduri, svoje remarke/marginalije, dr. Malinar je točno ocijenio njihovu književnu, a ne samo leksikografsku vrijednost. Kao poštovaalac Krležina djela, kao znalac i poduzetan čovjek, predložio je Krleži da neke cjelovitije i sadržajnije marginalije priredi za tisak, i da ih preda javnosti. Tako su iz ukupnog fonda marginalija uz tekstove za različite edicije Zavoda, godinama izdvajani mnogi tekstovi koji su se pojavili u različitim izdanjima, pod

različitim skupnim naslovima: »Varijacije na razne teme«, »Croatica«, »Srpske teme«, »Multa et varia«, »Iz galerije imena«, »Evropeica«, »Iz panorame pojmova i pogleda«, »Medijevalne teme«, »Adriatica« itd. (u časopisima »Republika« br. 7–8, 1959, »Mogućnosti« br. 4, 1960, i br. 12, 1963, »Forum« br. 3,7–8,9,10, 1963. i drugdje).

Sve je te tekstove iz Krležine »marginalijske« produkcije izabrao, priredio i uredio dr. Anđelko Malinar. Neki od tekstova objavljenih u knjigama *Eseja* III i IV, izvorno su nastajali u recenzentskome leksikografskom postupku. Recenzija je Krleži često bila samo povod da se upusti u stvaralački postupak druge vrste. Leksikografski okviri bili su suviše uski i suviše »tehnički« proponirani, da bi mogli zadržati stvaralačku vatru i zamah takvoga čovjeka i pisca kao što je bio Miroslav Krleža.

Rezultat je bio taj da su veći, zanimljiviji i relevantniji »recenzentski« odlomci odlazili u javu već prije no što su se pojavile određene natuknice, u povodu i radi kojih su nastali, u koricama enciklopedijskih izdanja, ili istodobno s njima, ili neposredno poslije. Manje opaske, remarci, upute, generalne i pojedinačne napomene ostale su na stolovima leksikografskih urednika, odnosno u dokumentaciji edicija za koje su bile rađene. Ostale su kao carske mrvice. Mrvice, ali uvijek carske, dostojne pažnje istraživača Krležina djela, a osobito pažnje novih naraštaja leksikografa. Njima su ponajprije namijenjeni ovi listovi iz Krležine leksikografske baštine.

Remarci/marginalije i Krležino djelo

Potpune slike i suda o Krležinu velikom djelu bez ovih fragmenata jedva da bi moglo biti. Što se pak tiče leksikografskih istraživača, njihov bi interes mogao ići u dva smjera:

Prvo, točnim, strpljivim i detaljnim uvidima i komparacijama identificirati prepoznatljive Krležine vene (frazе, figure, čitave rečenične sklopove) u pojedinim enciklopedijskim edicijama, a u *Općoj enciklopediji* u prvom redu. Na temelju ovih i drugih remarka i komparativnih izvora i predložaka, taj bi posao mogao biti težak, ali izvediv i koristan. Nasuprot onome što je u vezi s tim često izjavljivao sam Krleža, mnogima pa i potpisanome autoru, njegovi su remarci korišteni i plodno utkivani u enciklopedijske natuknice. Krleža je mislio, i često govorio, da se zapravo nitko ne osvrće na njegove prinose i sugestije. To, dakako, nije bilo tako. Istraživači bi mogli o svemu utvrditi istinu, na korist leksikografije i u interesu objektivne prosudbe Krležina leksikografskog doprinosa.

Drugo, za istraživače hrvatske leksikografije ovi listovi iz Krležine ostavštine mogu biti važan podsjetnik o genetskoj liniji po kojoj se kretao posao jednog naraštaja leksikografa u Zavodu. Ovi su listovi svojevrsan podsjetnik o tehničkim i proceduralnim opaskama, uputama i sugestijama što ih je utemeljitelj i spiritus movens ove ustanove godinama upućivao svojim bližim i daljim suradnicima. Ovo je ujedno svjedočanstvo njegova osobnog načina upravljanja zamršenim leksikografskim poslom i postupkom. Važno je i korisno steći uvid u taj Krležin *procedée*, jer se na njemu može učiti. Štoviše, na njemu se, kao na specifičnom izvoru nacionalne kulturne i znanstvene prošlosti, mogu razabrati i mnoge druge stvari i izvesti korisne pouke, kako za sam radni program i postupak na konkretnom poslu, tako i za nacionalnu kronologiju i za njezinu interpretaciju.

U vezi sa sudbinom Krležinih remarka za *Opću enciklopediju*, ali i za druge edicije Zavoda, treba još nešto reći, ustvari treba ponoviti što je kazano u vezi sa sudbinom Krležinih *marginalija* prigodom simpozija o četrdesetoj godišnjici postojanja Leksikografskog zavoda: tada sam, naime, upozorio da je dio Krležinih *marginalija* završio u knjižici koju je priredio

Krležin istraživač Mate Lončar – Miroslav Krleža, *99 varijacija* (izd. Duga, 1972, Beograd). U predgovoru ovoj knjižici Lončar navodi važan podatak: »Ovaj Krležin zapis... neodoljivo me podsjeća na neke ovogodišnje subote koje sam u Leksikografskom zavodu proveo s Krležom također listajući opsežne sveske marginalija, radi izbora za *99 varijacija*« (cit., bilješka 27, str. 25). Što je listao dr. Lončar, zajedno s Krležom, onih nekoliko davnih subota? Vjerojatno, fascikle iz »Jiroušekove sobe«.

O sudbini Krležinih remarka/marginalija u međuvremenu su objavljena dva relevantna svjedočanstva: prvo je Saše Vereša, suradnika i urednika u uredništvima zavodskih edicija, dakle, čovjeka iz Krležine radionice; u zagrebačkom »Danasu« od 28. svibnja 1990. Vereš je opisao kakvo je raspoloženje vladalo među zavodskim suradnicima s obzirom na Krležine »neizbježne roza cedulje«, koje su ih ujutro čekale ra radnim stolovima. Vereš – čije ime u ovoj zbirci Krleža više puta spominje kritički, ali kao strogi i prijateljski učitelj – s dvadesetak je autentičnih remarka ilustrirao Krležinu metodu. Radi se o remarcima koji se nalaze u ovoj zbirci. To je dokaz da su remarci završili i u privatnim fasciklima. Budući da se radilo o osvrtima na suradničke prinose, to je donekle i razumljivo pa bi se moglo očekivati da se u budućnosti pojave još neka svjedočenja slična Verešovu.

Drugo je svjedočanstvo objavio Enes Čengić, u knjizi *Krleža post morte* (izd. Svjetlost Sarajevo, Mladost, Zagreb, 1990. knjiga I). Ovo se pak svjedočanstvo tiče Krležinih leksikografskih marginalija uz tekstove za *Enciklopediju Jugoslavije*. Čengićevo je svjedočenje važno osobito zbog toga što je on jedan od Krležinih oporučnih nasljednika, a prema oporuci i prvi ovlašteni nasljednik za raspoložbu autorskih prava s obzirom na Krležino književno djelo. U okviru rekonstrukcije svega što se zbivalo u vezi s Krležinom oporukom, u fazi njezine pripreme i u fazi njezina sudskog izvršenja, Čengić je objavio i vrlo opširnu Krležinu marginaliju uz tekst o jugoslavenskom državnom ujedinjenju napisan za EJ. Ako bi se sudilo prema slovu oporuke, taj bi se tekst morao nalaziti u fasciklima koji su poslije Krležine smrti zapečaćeni.

Memorandum za kroniku Zavoda

Tijekom rada na trećem izdanju *Opće enciklopedije* (1974–1982) često sam prevrtao stare Krležine remarke, tražeći što bi se iz njih još eventualno moglo iscijediti, kao korisna uputa, kao prijedlog ili referenca u postupku trijaže kojoj smo podvrgnuli prethodna izdanja. A trijaža je bila znatna, osobito u nekim dijelovima programa. Na to nas je navodio i program proširenja opsega *Opće enciklopedije* sa šest na osam knjiga (*Dopunski svezak OE* doći će poslije Krležine smrti). Ovi su remarci u pripremi, a djelomično i u izvedbi trećeg izdanja *Opće enciklopedije* i dalje bili, s vremena na vrijeme, neka vrst prethodnoga podsjetnika, osobito s obzirom na neke partiture enciklopedijskoga gradiva. Bilo je u njima fragmenata koji nisu izgubili svoju aktualnost i metodološku svježinu. O tome sam redovito izvješćivao Krležu, osobito u prve četiri godine rada na novom izdanju, dok je još dolazio u Zavod. U te četiri godine redovito sam mu, često i osobno, dostavljao pripremljene špalte na recenziju i eventualne sugestije. U prvim je godinama živo reagirao na ove moje poticaje. Plod su toga njegova posljednjeg leksikografskog angažmana remarci koje je izdiktirao u vezi s tekstovima za prve knjige novog izdanja OE (I–V), i tek djelomično i neznatno za daljnje knjige. Što dalje – sve manje. Otkada je prestao dolaziti u Zavod (ljetu 1977) prestalo je i dostavljanje tekstova njemu na uvid i recenziju, osim nekoliko iznimki.

Posjećujući ga u toj njegovoj posljednjoj fazi, bio sam svjedokom njegove završne muke. Postajao je sve usidreniji u svome pesimizmu *sub specie aeternitatis*, sve nostalgичniji i sklon uvjerenju da je cijeli posao oko leksikografskih programa radio zapravo uzalud. Upravo će u to vrijeme (početkom rujna 1977) u svome intimnom dnevniku ostaviti trag o takvome svome raspoloženju: »Nad ovim grobom moje su oči suhe kao savski pijesak. Bilo pa nije. Čak s onim požarom dvadeset i sedam glupih godina bačenih kroz prozor na gospodski način« (M. Krleža, *Zapisi s Tržiča*, str. 266, Sarajevo, 1988).

Požar o kojemu je riječ u ovom zapisu jest požar na glavnoj zgradi Zavoda, na Strossmayerovu trgu, u ljeto te godine. Požar nad njegovim direktorskim i uredničkim krovom. Primio je taj događaj kao znak sudbine.

Krleža je otišao iz Leksikografskog zavoda prije svoje smrti, ostavivši Zavodu veliku glavnica, da je valorizira, da čuva ono što je u njoj vrijednost koja nadilazi konkretno vrijeme i okolnosti u kojima je nastajala. Krležina je leksikografska ostavština plod i znak vremena u kojemu je on živio i stvarao. O toj ostavštini prosuđivat će naraštaji koji dolaze, svakako objektivnije nego naraštaji koji su, zajedno s Krležom i pod njegovim vodstvom, bili angažirani u njegovu enciklopedijskome i leksikografskome pothvatu. Njima, tim budućim naraštajima, bit će na raspolaganju i ovi remarci kao neka vrst memorandumu. Ne anticipirajući ništa, nikakav sud, iz perspektive sudionika u Krležinu radnome procesu moglo bi se ipak reći, da su ovi remarci već u tome procesu bili zlatonosni leksikografski pijesci, i da bi takvima mogli biti i u budućim istraživačkim nastojanjima oko Krležina leksikografskog djela.

Napokon, ovi su remarci također organski dio kronike Leksikografskog zavoda *Miroslav Krleža*.

FROM THE LEGACY OF MIROSLAV KRLEŽA

– Krleža's remarks on the texts prepared for *Opća enciklopedija*
(General Encyclopaedia, editions 1955–1964 and 1977–1982) –

SUMMARY. Miroslav Krleža was not only the director of the Lexicographic Institute, but also an active participant and arbiter in all editorial projects. In the strictly prescribed procedure of producing encyclopaedias all texts arrived at his desk. He reviewed articles and dictated his own remarks and suggestions *ad hoc*, in a form of lexicographic marginalia. They have been collected in two volumes of *Radovi* (7/1998 and 8/1999). The larger part of the remarks refer to the contents in the first edition of *Opća enciklopedija* (General Encyclopaedia, 1955–1964), and a minor part to the third edition (1977–1982).

Most of Krleža's attention and time was dedicated to reviewing the texts completed for printing. His reviews and critical remarks sometimes contain a few words but more often those are extended expert analyses, even essays several pages long. For years, almost each day, Krleža was dictating to his typist and distributing his editorial comments into further editing procedure. His instructions and suggestions have essentially influenced the final contents of every lexicographic editions. His remarks, referring to *Opća enciklopedija*, are collected here as a proof of his multidisciplinary interests, editorial knowledge and skills. Simultaneously these remarks are an organic part of the chronicle of the Lexicographic Institute, that has been named after his founder.

Josip Šentija